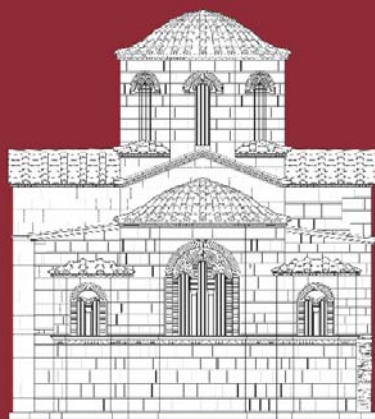

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΝΔΡΟΣ

(4ΟΣ–12ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)

Νεότερα από την αρχαιολογική έρευνα
και τις αποκαταστάσεις των μνημείων

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ
ΑΘΗΝΑ, 20 ΜΑΡΤΙΟΥ 2015

Επιστημονική Επιμέλεια: Γιώργος Πάλλης

ΑΝΔΡΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ – 43
ΚΑΪΡΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Άνδρος 2016

Η γλυπτική του 12ου αιώνα στην Άνδρο Ζητήματα προέλευσης και εργαστηρίων*

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ

Η Άνδρος κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση στις μεσοβυζαντινές Κυκλάδες, καθώς διασώζει ναούς που ανήκουν στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου,¹ οι οποίοι ωστόσο δεν σχετίζονται με τη ναοδομία των Κυκλάδων και των υπόλοιπων νησιών του Αιγαίου.²

* Ευχαριστώ την οργανωτική επιτροπή που μου έδωσε την ευκαιρία να καταθέσω τις σκέψεις μου με την ευκαιρία της ημερίδας για τη βυζαντινή Άνδρο. Θερμά ευχαριστώ, επίσης, τον συνάδελφο Γιώργο Πάλλη για τη συνεργασία καθώς και τους συναδέλφους αρχαιολόγους Ελένη Μανωλέσσου και Γιώργο Τσεκέ για τις συζητήσεις μας και την παραχώρηση εποπτικού υλικού.

1. Για την Άνδρο κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. K. Hopf, «Geschichte der Insel Andros und ihrer Beherrscher in dem Zeitraume MCCVII–MDLXVI», *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 16 (1855), 23–131. Δ. Π. Πασχάλης, *Ἡ Ἄνδρος ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Αθήνα 1927, Α', 620–697 και Β', 5–162 (ανατύπ. Αθήνα 1995). Δ. Ι. Πολέμης, *Ἱστορία τῆς Ἄνδρου* (Πέταλον, παράρτ. 1), Άνδρος 1981, 45–53. Πρβλ. επίσης E. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin: VIIIe–XIIe siècles* (Byzantina sorbonensia 8), I, Παρίσι 1988, σποράδην, ιδιαίτ. 62–64, 157–159, 289–291, 337–338, 444–446. M. Balard, «Problèmes de succession à Andros aux XIVE–XVe siècles», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 65–73. G. Saint-Guillain, «Deux îles grecques au temps de l'empire Latin: Andros et Lemnos au XIIIe siècle», *Mélanges de l'École française de Rome* 113 (2001), 581–602. D. Jacoby, «Silk in Mediaeval Andros», στο E. Χρυσός – E. A. Ζαχαριάδου (επιμ.), *Καπετάνιος και λόγιος: Μελέτες στη μνήμη του Δημήτρη Ι. Πολέμη*, Άνδρος 2009, 137–150.

2. Για τη ναοδομία των νησιών του Αιγαίου, βλ. C. Bouras, «Middle Byzantine Domed Cruciform Churches on the Greek Islands», *Zograf* 27 (1998–1999), 7–16. Γ. Δημητροκάλλης, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της νοτίου Ελλάδος και των νήσων», στο Α. Αλπάγκο Νοβέλλο – Γ. Δημητροκάλλης (επιμ.), *Η βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα 1995, 92–142 και ο ίδιος, *Βυζαντινή Ναοδομία στην Νάξο*,

Τα μεσοβυζαντινά γλυπτά των ναών αυτών έγιναν γνωστά κυρίως με τη δημοσίευση του Αναστασίου Ορλάνδου στον όγδοο τόμο του *Αρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*³ και έτυχαν μεγαλύτερης προσοχῆς από τον Χαράλαμπο Μπούρα και την αείμνηστη Λασκαρίνα Μπούρα σε άρθρα τους και στο βιβλίο τους *Ἡ έλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰῶνα*.⁴ Πρόσφατα ο Γιώργος Πάλλης τα παρουσίασε συνολικά και αναφέρθηκε σ' αυτά σε εργασίες του για τη γλυπτική της Στερεάς Ελλάδας.⁵ Επίσης, στη γλυπτική της Άνδρου έχουν αναφερθεί, λιγότερο ή περισσότερο, όλοι όσoι έχουν εντυπώσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, ο Σωτήρης Βογιατζής,⁶ η Ελένη Μανωλέσσου,⁷

Αθήνα 2000. Κ. Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο: Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Πάτρα 2014 (διδ. διατριβή).

3. Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία τῆς Άνδρου», *ΑΒΜΕ* 8 (1955–1956), 3–67. Βλ. και Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Ἡ έλλαδική ναοδομία κατά τόν 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002, 66–76.

4. L. Bouras, «Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Century in Greece», *ΔΧΑΕ* 4/9 (1977–1979), 65–67 και σποράδην. C. Bouras, «A Chance of Classical Revival in Byzantine Greece», στο D. Mouriki κ.ά. (επιμ.), *Byzantine East, Latin West: Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton και New Jersey 1995, 587. Μπούρας – Μπούρα, *Ἑλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 522 κ.ε., σποράδην. C. Bouras, «Unfinished Architectural Members in Middle Byzantine Greek Churches», στο J. J. Emerick – D. M. Deliyannis (επιμ.), *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, Mainz am Rhein 2005, 2–3.

5. Γ. Πάλλης, «Ο βυζαντινός ναός στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδας: Νέα δείγματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών από το διάκοσμό του», *ΑΔ* 58–64 (2003–2009), *Α' Μελέτες*, 436, 441–442. Ο ίδιος, «Η γλυπτική της μέσης βυζαντινής περιόδου στην Άνδρο (9ος–12ος αιώνας): μια αποτίμηση», *Νήσος Άνδρος* 3 (2009), 38–61, «Χριστιανικά γλυπτά από τὸ Ἐπάνω Κάστρο τῆς Άνδρου», στο Δ. Ι. Κυρτάτας, Λ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Μ. Τιβέριος (επιμ.), *Εὐάνδρος: Τόμος εἰς μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη*, Άνδρος 2009, 251–268 και «Από την έρευνα στο Ἐπάνω Κάστρο τῆς Άνδρου: Βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά στο ναό των Αγίων Αποστόλων στη νότια κλιτύ του Κάστρου», *Άγκυρα* 4 (2012), 51–71.

6. Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονῆς Σαγματά στη Βοιωτία», *ΑΔ* 51–52 (1996–1997), *Α' Μελέτες*, 306, 311, 315, 331. Ο ίδιος, «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας», *ΔΧΑΕ* 4/27 (2006), 101, 103, 105, 108, 112, «Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας», *ΔΧΑΕ* 4/30 (2009), 135.

7. Ε. Γ. Μανωλέσσου, *Μεσαιωνική γλυπτική της Θήβας και συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της πόλης*, Αθήνα 2011, 1, 216–217 και 2, αρ. Α 25, Β 150 και Β 152 (διδ. διατριβή).

ο Γεώργιος Μαστορόπουλος,⁸ ο Θεοχάρης Παζαράς,⁹ η Βαρβάρα Παπαδοπούλου,¹⁰ ο Χαράλαμπος Πέννας,¹¹ η Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή,¹² η Βάσω Συθιακάκη¹³ και η Catherine Vanderheyde,¹⁴ για να σταθώ σε λίγα ονόματα μόνο. Στην εργασία που ακολουθεί θα με απασχολήσουν τα δημοσιευμένα γλυπτά του 12ου αιώνα, και με αφορμή αυτά θα προσπαθήσω αφενός να δείξω τον ανάδελφο τρόπο εργασίας του μαρμαρά καλλιτέχνη που φιλοτέχνησε το επιστύλιο του τέμπλου του ναού του Ταξιάρχη στη Μεσαριά και αφετέρου να παρακολουθήσω το έργο του υπόλοιπου εργαστηρίου του στην ανατολική Στερεά Ελλάδα, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.

I. Ο ναός του Ταξιάρχη ιδρύθηκε στη Μεσαριά το 1158.¹⁵ Δύο επιγραφές που αναφέρουν το έτος αυτό, η πρώτη ιδρυτική και η δεύτερη επικλητική, μνημονεύουν τα ονόματα του ζεύγους που χορή-

8. Γ. Μαστορόπουλος, «Μαΐστρος ὁ Κόητος», ἕνας μαρμαρᾶς τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνα στή Νάξο», στο Β. Κατσαρός (επιμ.), *Ἀντίφωνοι: Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 438, 442.

9. Θ. Παζαράς, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες τῆς μέσης και ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 139, 164. Ο ἴδιος, «Τα βυζαντινά γλυπτά», *Παρουσία Ἱεράς Μονῆς Δοχειαρίου*, Ἁγιον Ὅρος 2011, 334 (= Θ. Παζαράς, *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 2014, ἄρθρο ΙΧ).

10. Β. Παπαδοπούλου, «Η βυζαντινή μονή Παναγίας Περιβλέπτου: Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία τῆς βυζαντινῆς Ἄρτας», *ΔΧΑΕ* 4/26 (2005), 290, 295, 301.

11. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινῆς γλυπτικῆς: Πάρος – Νάξος*, Αθήνα 2000, 32–33.

12. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν: Κατάλογος*, Αθήνα 1999, 106, 132, 150.

13. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμιάλλη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ* 4/27 (2006), 133.

14. C. Vanderheyde, «La sculpture architecturale du Katholikon d'Hosios Meletios et l'émergence d'un style nouveau au début du XIIe siècle», *Byz* 64 (1994), 398–399. Η ἴδια, *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie-Acarnanie et Sud de l'Albanie)*, *BCH Supplément* 45 (2005), 79, 81–83, 132. Η ἴδια, «The Carved Decoration of Middle and Late Byzantine Temples», *Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und byzantinische Kunstgeschichte* 5 (2007), 78, 95.

15. Για τον ναό, βλ. Ορλάνδος, «Μνημεῖα Ἄνδρου», ὁ.π. (υποσ. 3), 8–34. Μπούρας – Μπούρα, *Ἑλλαδική ναοδομία*, ὁ.π. (υποσ. 3), 71–74.

γησε την οικοδομή του ναού, τον Κωνσταντίνο Μοναστηριώτη και τη σύζυγό του Ειρήνη Πρασίνη, καθώς και άλλους δύο αφιερωτές, τον μοναχό Δανιήλ Σγουρισμένο και τον Κοσμά Πικρή, οι οποίοι μάλλον αρκέστηκαν σε μικρής έκτασης χορηγία στον ίδιο ναό.¹⁶ Η Αγγελική Μητσάνη έχει υποστηρίξει ότι ίσως οι χορηγοί είχαν κάποια σχέση με την Κωνσταντινούπολη, επειδή στις επιγραφές αυτές αναφέρονται ο αυτοκράτορας και ο πατριάρχης.¹⁷ Αν και οι επιγραφές δεν αναφέρουν ότι ο ναός υπήρξε καθολικό μονής, θα ήταν δυνατόν να απέβη σύντομα μετά την ίδρυσή του το κυριακό ενός σταυροπηγιακού μοναστηριού.¹⁸

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού είναι εξαιρετικής ποιότητας, τόσο από άποψη θεματολογίου όσο και από πλευράς τεχνικής εργασίας και συνολικής εκτέλεσης, όπως έχει ήδη επισημάνει η Λασκαρίνα Μπούρα για το επιστύλιο του τέμπλου του ναού¹⁹ (εικ. 140). Η ακρίβεια στη σχεδίαση, η τολμηρότητα στις κινήσεις των βλαστών και των ζωδίων, η άψογη εκτέλεση των λεπτομερειών και η προσαρμογή του διπλεπίπεδου αναγλύφου και των επιμέρους επιπέδων, καθώς και το συνολικό ύφος του διακόσμου έχουν από όλους τους ερευνητές επισημανθεί και επαινεθεί. Αυτά που εντυπωσιάζουν, κατά τη γνώμη μου, είναι κυρίως η έλλειψη στατικότητας και τυποποίησης, η τόλμη στον τρόπο με τον οποίο πλέκονται μεταξύ τους οι φυλλοφόροι βλαστοί, η χρήση των τόσο λεπτών εργαλείων που δημιουργούν λεπτεπίλεπτους τρισχιδείς, συνήθως, μίσχους και γωνιώδη φύλλα, ο φόβος του κενού και η υπερπλήρω-

16. Για τις επιγραφές του ναού, βλ. Ορλάνδος, «Μνημεία Ἄνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 28–30 αρ. 1, 31–32 αρ. 3. Α. Μητσάνη, «Ἡ χορηγία στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὸν 6ο μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα: Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν», *ΕΕΒΣ* 52 (2004–2006), 418–420 αρ. 25, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

17. Μητσάνη, ό.π., 399.

18. Για τις σταυροπηγιακές μονές, βλ. E. Herman, «Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine: Typika ktetorika, caristicari e monasteri “liberi”», *OCP* 6 (1940), 353–355, 361–372. P. De Meester, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam: Statuta, selectis fontibus et commentariis, instructa, indices*, Civitate Vaticana 1942, 10–111, 119 κ.ε. N. Oikonomidès, *Actes de Dionysiou: Archives de l’Athos IV*, Παρίσι 1968, 65–66. V. Kravari, *Actes du Pantocrator: Archives de l’Athos XVII*, Παρίσι 1991, 158–160. Βλ. και *ODB* 3 (1991) 1946–1947, λήμ. «Stauropigion» (A. Kazhdan – A.-M. Talbot).

19. Bouras, «Architectural Sculptures», ό.π. (υποσ. 4), 65–66, πίν. 21–23, εικ. 2–5.

ση των διαθέσιμων διαχώρων, η έλλειψη σεβασμού για τα πλαίσια. Ο μαρμαράς που φιλοτέχνησε το επιστύλιο του τέμπλου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς ήταν ένας πραγματικός καλλιτέχνης με λεπταίσθητη παιδεία, διάκριση και τόλμη. Συμφωνώ απολύτως με τον Γιώργο Πάλλη, που θεωρεί ότι τα γλυπτά του Ταξιάρχη βρίσκονται σε ανώτερη ποιοτική βαθμίδα, έκδηλη στη λεπτότητα και την ακρίβεια της εκτέλεσης και στην πρωτότυπη και τολμηρή σχεδίαση ορισμένων θεμάτων.²⁰

Ακόμη κι αν οι χορηγοί του ναού του Ταξιάρχη είχαν θεωρητικά κάποια σχέση με την πρωτεύουσα, το έργο του συγκεκριμένου μαρμαρά έχει συσχετιστεί από την έρευνα με εργαστήρια της Αθήνας. Μια σύγκριση όμως των επιστυλίων με αντίστοιχα έργα από την Αθήνα, που φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο²¹ ή απόκεινται στους αρχαιολογικούς χώρους των Αθηνών,²² δείχνει

20. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 57.

21. Βλ. κυρίως Σκλάβου-Μαυροειδή, *Κατάλογος*, ό.π. (υποσ. 12) και Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 39–44. Για βυζαντινά γλυπτά που παλαιότερα φυλάσσονταν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, βλ. Χ. Μπούρας, «Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἄλλοτε στίς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ* 4/13 (1985–1986), 39–78.

22. Πρόκειται κυρίως για βυζαντινά γλυπτά από την Ακρόπολη, βλ. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ἀνάγλυφα θωράκια ἀπό τό Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ* 4/13 (1985–1986), 158, εικ. 4–6, και τη Ρωμαϊκή Αγορά, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», *ΑΕ* 1964 παράρτ., 6–59. Για τα γλυπτά των ναών των Αθηνών και της περιφέρειάς τους, βλ. Α. Ευγγόπουλος, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν*, *ΕΜΜΕ* 2 (1929). Κ. Michel – Α. Struck, «Die Mittelbyzantinischen Kirchen Athens», *MDAI(A)* 31 (1906), 279–324 (Παναγία Γοργοεπήκοος). Γ. Σωτηρίου, «Τὰ ἐρείπια τοῦ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον Βυζαντινοῦ ναοῦ», *ΑΔ* 2 (1916), 128–131 [Ἅγιος Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, πρβλ. J. Travlos – Α. Frantz, «The Church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century», *Hesperia* 34 (1965), 169 και Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα, 10ος–12ος αἰ.* (Μουσείο Μπενάκη, παράρτ. 6), Αθήνα 2010, 168, σημ. 3]. Μ. Σωτηρίου, «Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν», *ΔΧΑΕ* 4/2 (1960–1961), 108–114, πίν. 48–50 [καθολικὸ Μονῆς Πετράκη, πρβλ. Ι. Στουφῆ-Πουλημένου, *Ἱερά Μονὴ Πετράκη: Ἱστορία – ἀρχιτεκτονικὴ – γλυπτός διάκοσμος – ζωγραφικὴ*, Αθήνα 2002, 31–44 και Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ό.π., 228]. Α. Frantz, *The Church of the Holy Apostles at Athens (The Athenian Agora 20)*, Princeton and New Jersey 1971, 13–17, πίν. 10–11, 26 (Ἅγιοι Απόστολοι Σολᾶκη). Ε. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, «Ἅγιος Νικόλαος Ραγκαβάς: συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ μνημείου»,

ότι σε πολύ λίγες περιπτώσεις είναι δυνατόν να διαπιστωθούν ομοιότητες. Τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα γλυπτά της Αθήνας χαρακτηρίζονται από περιορισμένο θεματολόγιο, ακριβή σχεδιασμό, φροντίδα στην εκτέλεση, καθώς και από άλλης ποιότητας γλυφές. Παρά τη γενική ομοιότητα για την πλήρωση του χώρου με φυλλοφόρους βλαστούς και ανθέμια, η συντριπτική πλειοψηφία των έργων των Αθηναίων μαρμαράδων τον 12ο αιώνα διακρίνεται από μεγάλη τυπικότητα στην κατεργασία, που, κατά τη γνώμη μου, δίνει και το στίγμα της μαρμαρικής παράδοσης της πόλης: τα ανθέμια συνήθως δεν έχουν γωνιώδη φύλλα, αλλά καθένα φύλλο είναι ή κυρτό ή σχηματίζεται από μια διέδρη επιφάνεια²³ (εικ. 141). Επιπλέον δεν εμφανίζονται πουθενά τολμηρές συστροφές βλαστών που να δίνουν μια αίσθηση κίνησης ούτε γίνεται χρήση ενδιάμεσων επιπέδων, εκτός των δύο βασικών, στα διπλεπίπεδα ανάγλυφα.²⁴ Τυπικά, επίσης, είναι στα πολυπέταλα ανθέμια τα ακραία φυλλάρια που, στρογγυλευμένα, καμπυλώνονται στις άκρες γύρω από την οπή του τρυπανιού για τη δήλωση της μασχάλης του φυλλαρίου. Επιπλέον, στο επιστύλιο του Ταξιάρχη ένα καλυμμένο σφαιρικό κομβίο, που κρύβεται πίσω από τις μασχάλες των ανθεμίων και μόνον η κορυφή του γίνεται ορατή στον καλό παρατηρητή του έργου, δεν απαντά πουθενά σε κανένα αθηναϊκό γλυπτό, όσο γνωρίζω. Επομένως, η παιδεία του μαρμαρά του Ταξιάρχη της

ΔΧΑΕ 4/24 (2003), 55–62 (Άγιος Νικόλαος Ραγκαβάς). G. Millet, *Le monastère de Daphni: Histoire, architecture, mosaïques*, Παρίσι 1899, 63–67 [καθολικό μονής Δαφνίου, πρβλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Νεώτερα εὑρήματα εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου», *ΑΒΜΕ* 8 (1955–1956), 77–84]. Ι. Στρυγόφσκη, «Καισαριανή: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιοτέρας χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι», *ΑΕ* 1902, 63–94 (καθολικό μονής Καισαριανῆς). Α. Κ. Ορλάνδος, *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω*, *ΕΜΜΕ* 3 (1933), 325–326, εικ. 6–7 (Άγιος Ἰωάννης στον Ελαιώνα). Κ. Τσουρής, «Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου Καρέα», *Κληρονομία* 30 (1998), 279–284 (μονὴ Καρέα). Γενικότερα, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Ἑλλαδικὴ ναοδομία*, ὁ.π. (υποσ. 3), 32–38, 44–54, σποράδην· Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὁ.π., 122 κ.ε., 250–252· Γ. Πάλλης «Τοπογραφικὰ τοῦ αθηναϊκοῦ πεδίου κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο (9ος–12ος αἰῶνας)», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα* 23 (2013), 105–182.

23. Βλ. ενδεικτικὰ Σκλάβου-Μαυροειδή, *Κατάλογος*, ὁ.π. (υποσ. 12), 161 αρ. 219–220, 163 αρ. 223, 166–173 αρ. 225–238, 185 αρ. 258.

24. Βλ. ὁ.π., 176 αρ. 243, 181 αρ. 251.

Μεσαριάς θα έπρεπε να αναζητηθεί αλλού και όχι στα εργαστήρια των Αθηνών.

Εκτός από το συγκεκριμένο επιστόλιο του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, και ίσως ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη στην Άνδρο,²⁵ δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε σε άλλα γλυπτά το είδος της εργασίας του ανώνυμου ταλαντούχου μαρμαρά. Η Μπούρα διείδε στενή σχέση του επιστυλίου του Ταξιάρχη με δύο μαρμάρινες πλάκες ψευδοσαρκοφάγων, από τις οποίες η μία βρίσκεται στον ναό των Αγίων Αποστόλων Σολάκη στην Αγορά των Αθηνών²⁶ και η δεύτερη έχει εντοιχιστεί στον ναό της Παναγίας στη Μητρόπολη της Άρτας,²⁷ καθώς και με το πλαίσιο του προσκυνηταρίου στο δυτικό μέτωπο του νότιου πεσσού που χωρίζει το ιερό βήμα από το διακονικό στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi, του 1164,²⁸ το οποίο είναι κατασκευασμένο από γυψοκονίαμα. Οι αναλογίες είναι αναντίρρητες στην απόδοση των μακρών φύλλων των ανθεμίων, με τη γωνιώδη γλυφή για τη δήλωση του νεύρου στο μέσον και το έξεργο περιγράμμα, καθώς και στην πυκνή αναδίπλωση

25. Όπως, για παράδειγμα, ο αδημοσίευτος πεσίσκος που σήμερα αποτελεί τον δεξιό σταθμό του βόρειου παραθύρου στη δυτική πρόσοψη του Αγίου Νικολάου στη Μεσαριά [Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 59, εικ. 40Γ. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), εικ. 51].

26. Frantz, *Holy Apostles*, ό.π. (υποσ. 22), 14, εικ. 6. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge: XIe–XIVe siècles* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 12), II, Παρίσι 1976, 104–105 αρ. 87b, πίν. 89b. Bouras, «Architectural Sculptures», ό.π. (υποσ. 4), 67, εικ. 8. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, ό.π. (υποσ. 9), 46–47 αρ. 60, 139, πίν. 49.

27. Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ παρὰ τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν», *ABME* 2 (1936), 36–37, εικ. 30. Grabar, *Sculptures byzantines*, ό.π. (υποσ. 26), 145 αρ. 152. Bouras, «Architectural Sculptures», ό.π. (υποσ. 4), 67, εικ. 9. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, ό.π. (υποσ. 9), 42 αρ. 49, 139, πίν. 36β. Vanderheyde, *Nikopolis*, ό.π. (υποσ. 14), 41–42, 43 αρ. 47, 149, εικ. 44. Παπαδοπούλου, «Μονὴ Παναγίας Περιβλέπτου», ό.π. (υποσ. 10), 286–287, 299–301 αρ. 18, εικ. 18. Η πλάκα θα μπορούσε να προέρχεται από το καθολικό της μονής της Παναγίας Περιβλέπτου, που απέβη έδρα του επισκόπου Άρτας τον 13ο αι. Βλ. σχετικά Vanderheyde, *Nikopolis*, ό.π. (υποσ. 14), 41–42 και Παπαδοπούλου, «Μονὴ Παναγίας Περιβλέπτου», ό.π. (υποσ. 10), 283–287.

28. Grabar, *Sculptures byzantines*, ό.π. (υποσ. 26), 105–106, αρ. 88, πίν. 77a. I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 87, πίν. 8, εικ. 34, 49, 83.

των βλαστών. Ωστόσο, στο διπλεπίπεδο ανάγλυφο του προσκυνηταρίου στο Nerezi δεν υπάρχουν ενδιάμεσα επίπεδα εκτός από τα δύο βασικά και, όπως και στις πλάκες των ψευδοσαρκοφάγων, οι συστροφές των βλαστών γίνονται με κάποια σχηματικότητα, χωρίς πνοή και κίνηση: θα έλεγε κανείς ότι στα παραπάνω τρία έργα οι βλαστοί διπλώνονται, δεν συμπλέκονται, για να γεμίσουν απλώς τα κενά ανάμεσα στα πλαίσια. Επιπλέον, η πλάκα ψευδοσαρκοφάγου από τους Αγίους Αποστόλους περιθέεται από θέματα τυπικά για τη γλυπτική της Αθήνας, τον αστράγαλο με τις κάπως κοντόχοντρες αναλογίες και το αλυσιδωτό κόσμημα από τριπλή ταινία που σχηματίζει αντίρροπες γωνίες και είναι γνωστό κυρίως από τη διακόσμηση περιθύρων και θωρακίων τέμπλων.²⁹ Η πλάκα ψευδοσαρκοφάγου από την Άρτα, στην οποία απαντούν τα τυπικά για την αθηναϊκή γλυπτική του 12ου αιώνα στρογγυλεμένα φυλλάρια στις μασχάλες των ανθεμίων, είναι μάλλον ημιτελής, καθώς ο χώρος πάνω από την οριζόντια κεραία των σταυρών και ως τα τόξα που τους περικλείουν δεν έχει αποξεστεί, με αποτέλεσμα η διαμόρφωση του άνω τμήματος των σταυρών να θυμίζει «βυθι-

29. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Κατάλογος*, ό.π. (υποσ. 12), 164–166, αρ. 224–225, όπου και παράλληλα από την Αθήνα, τη Βοιωτία και την Κόρινθο. Επιπλέον, ας σημειωθεί ότι το θέμα απαντά σε επίστεψη θωρακίου του Βυζαντινού Μουσείου, που ίσως δεν συνανήκει με το θωράκιο στο οποίο προσαρμόστηκε (ό.π., 116–117, αρ. 156), σε επιστύλιο από το Μαρούσι [Γ. Πάλλης, «Spolia γλυπτών από την περιοχή Αμαρουσίου Αττικής», στο C. Pennas – C. Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine: VIIe–XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes, BCH Supplément 49* (2008), 307–309 αρ. 3, εικ. 4], σε θραύσματα θωρακίων από τη Θήβα [Μανωλέσσου, *Γλυπτική Θήβας*, ό.π. (υποσ. 7), 2, 259–260, αρ. Β195–Β196], σε θωράκιο του Μουσείου Ζακύνθου [Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Ζακύνθου», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Δ', Αθήνα 2004, 535–563, 543–544, αρ. ΜΖ922, εικ. 11] και σε τμήματα του τέμπλου του ναού που αποκαλύφθηκε σε ανασκαφή στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας, στη φιλοτέχνηση του οποίου συμμετείχε, κατά τη γνώμη μου, μαρμαράς από την Αθήνα [Π. Καλαμαρά (επιμ.), *Μονεμβασία: Αντικείμενα – περιβάλλον – ιστορία: Η αρχαιολογική συλλογή*, Αθήνα 2001, 30, εικ. 31. Ρ. Ετζεογλου, «Μεσοβυζαντινό τέμπλο στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας», στο C. Pennas – C. Vanderheyde (επιμ.), *La sculpture byzantine: VIIe–XIIe siècles, Actes du colloque international organisé par la 2e Éphorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes, BCH Supplément 49* (2008), 393–407, 396 και σημ. 11, εικ. 4–5, 11–13].

σμένο ανάγλυφο».³⁰ Τέλος, το πλαίσιο του προσκυνηταρίου από το Nerezi δεν φαίνεται να ανήκει σ' αυτήν την παράδοση.³¹ Το περίεργο για την εποχή τρίλοβο τόξο, το άψογο σχέδιο, η αλάνθαστη εκτέλεση των λεπτομερειών, η ευρεία χρήση του τρουπανιού και η έντονη διακοσμητικότητα, που στην απόδοση του φτερώματος των παγωνιών φτάνει σε κορυφωση, ξεπερνούν ακόμη και την εκζήτηση άλλων έργων από γυψοκονίαμα, γνωστών στο Άγιον Όρος,³² την Ήπειρο³³ και αλλού. Επομένως, η απaráμιλλη τέχνη του μαρμαρά του τέμπλου του Ταξιάρχη της Μεσαριάς φαίνεται ότι δεν απαντά σε άλλα μέρη εκτός Άνδρου, χωρίς ωστόσο το γεγονός αυτό να τον καθιστά κατ' ανάγκη ντόπιο Ανδριώτη.

Η Άνδρος δεν γνωρίζουμε ότι διέθετε λατομεία μαρμάρου που λειτουργούσαν κατά τη βυζαντινή περίοδο.³⁴ Ωστόσο, έχει υποθεθεί ότι στο νησί δραστηριοποιήθηκαν κατά την εποχή γύρω στο 1100³⁵ και κατά τα μέσα του 12ου αιώνα³⁶ μαρμαράδες που κατάγονταν πιθανότατα από την Αθήνα, από την οποία το νησί εξαρτιόταν

30. Βλ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι*, ό.π. (υποσ. 9), πίν. 36β. Παπαδοπούλου, «Μονή Παναγίας Περιβλέπτου», ό.π. (υποσ. 10), εικ. 18.

31. Πρβλ. την άποψη του Grabar, ό.π. (υποσ. 26), 106: «Le style de cette sculpture ne se retrouve dans aucune œuvre byzantine du XIIe siècle que je connaisse».

32. Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 33, 58–61 (= Θ. Παζαράς, *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2014, άρθρο IV), όπου και βιβλιογραφία. Ο ίδιος «Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της Μονής Ιβήρων», *Βυζαντινά* 26 (2006), 125–151 (= Θ. Παζαράς, *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2014, άρθρο VI) και «Γύψινες ανάγλυφες διακοσμήσεις της μεσοβυζαντινής εποχής στο καθολικό της Μονής Ιβήρων», *Μακεδονικά* 36 (2007), 47–64 (= Θ. Παζαράς, *Μελέτες για τα βυζαντινά γλυπτά του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2014, άρθρο VII).

33. Παπαδοπούλου, «Γύψινα υστεροβυζαντινά ανάγλυφα από την Ήπειρο», *ΑΔ* 56 (2001), Α' *Μελέτες*, 341–364. Vanderheyde, *Nikopolis*, ό.π. (υποσ. 14), 83–87.

34. Για τα αρχαία λατομεία της Άνδρου, βλ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος, Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus αρχαίων λατομείων: Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014, 122–123. Ο Πάλλης [*«Γλυπτική στην Άνδρο»*, ό.π. (υποσ. 5)], 60–61] πολύ εύλογα εκτιμά ότι οι μαρμαράδες θα παρήγαγαν αρχιτεκτονικά γλυπτά για τους ναούς του νησιού από αρχαία μέλη.

35. Πάλλης, «Γλυπτά Έπάνω Κάστρου», ό.π. (υποσ. 5), 257.

36. Πάλλης, «Ναός Αγίων Αποστόλων», ό.π. (υποσ. 5), 63–64.

εκκλησιαστικά. Με αρκετή εφεκτικότητα, είναι αλήθεια, έχει επίσης προταθεί από τον Χαράλαμπο Πέννα και τον Γιώργο Πάλλη η αναγνώριση ενός τοπικού εργαστηρίου στην Άνδρο ή τη Νάξο, με προτίμηση στην Άνδρο, με διάρκεια παραγωγής μέσα στο 3^ο τρίτο του 12ου αιώνα.³⁷ Η παραπάνω ανάλυση, όμως, έδειξε ότι ο μαρμαράς που φιλοτέχνησε το επιστύλιο του ναού του Ταξιάρχη της Μεσαριάς δεν μπορεί να είχε εκπαιδευτεί, ασκηθεί και παραγάγει ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αθήνα, εκτός και αν αυτά ακόμη λανθάνουν.

II. Σε μια δεύτερη ομάδα γλυπτών από την Άνδρο έχει τοποθετήσει ο Πάλλης τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του Ταξιάρχη της Μελίδας³⁸ (εικ. 142), όσα έχουν εντοιχιστεί στον μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου στο Κόρθι³⁹ και το επιστύλιο στον Ταξιάρχη του Αμονακλειού.⁴⁰ Σ' αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και ορισμένα μέλη από τον ναό του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, σήμερα εντοιχισμένα στον Άγιο Νικόλαο.⁴¹ Σε όλα τα ανάγλυφα αυτά μπορεί να αναγνωριστεί θεματολόγιο με φυτικό και εικονιστικό διάκοσμο του 11ου και του 12ου αιώνα, που σχετίζεται περισσότερο με τα εργαστήρια της Αθήνας. Για παράδειγμα, τα δυο τμήματα επιστυλίων με τα εναλλάξ «σασσανιδικά» ανθέμια σε σειρά⁴² βρίσκουν αναλογίες με επίστεψη υπερθύρου από το καθολικό της

37. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 59–60.

38. Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 40–43, εικ. 28–29. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 42–43.

39. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 66–67. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 47–49.

40. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *ΑΔ* 35 (1980), Β'2, 495, πίν. 304α,β. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 66. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 49. Για τη δεύτερη αυτή ομάδα των γλυπτών, βλ. στο ίδιο, 57.

41. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 70, εικ. 51–52.

42. Το πρώτο τμήμα είναι εντοιχισμένο στον αριστερό σταθμό του βόρειου παραθύρου της δυτικής πρόσοψης του Αγίου Νικολάου στη Μεσαριά: Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), εικ. 36 (δεξιά), 40Ε. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 71, εικ. 51. Το δεύτερο τμήμα χρησιμεύει ως υπέρθυρο στη νότια είσοδο του ιερού: Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), εικ. 41.

μονής Δαφνίου⁴³ και με το ανώφλι της βόρειας θύρας του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου, της μικρής Μητρόπολης της Αθήνας.⁴⁴ Ωστόσο, η έλλειψη γραμμικότητας, η χυμώδης απόδοση των φυλλοφόρων βλαστών, η επιτήδευση στην κάλυψη όλου του χώρου και η λεπτοφυής και καθ' όλα άψογη εργασία είναι τυπικά για τον 12ο αιώνα και, μάλιστα, η διαίσθησή μου είναι ότι θα μπορούσαν να τοποθετηθούν λίγο πριν από ή συγχρόνως με το επιστύλιο του τέμπλου του Ταξιάρχη της Μεσσαριάς. Στο τμήμα του επιστυλίου από την πρόθεση του ναού της Μελίδας, το οποίο σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χώρας,⁴⁵ στην άνω σειρά των ανθεμίων μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα ακραία στρογγυλεμένα φυλλάρια, που είναι τυπικά της παραγωγής των αθηναϊκών εργαστηρίων.

Τα ζώδια στο δεύτερο επίπεδο του αναγλύφου είναι περισσότερο έξοχα στην άνω ζώνη και με πιο επίπεδα σώματα στην κάτω, γεγονός που μάλλον οφείλεται στον ακριβή υπολογισμό του μαρμαρά ότι τα μεν πρώτα είναι τοποθετημένα στη λοξότμητη και τα δεύτερα στην επίπεδη πλευρά των αντίστοιχων επιφανειών του επιστυλίου. Εντελώς ανάλογα έχουν αποδοθεί και τα ζώδια στα επιστύλια της μονής Σαγματά στη Βοιωτία και στο τέμπλο του Ταξιάρχη στον Έξαρχο Λοκρίδας. Το εικονιζόμενο τμήμα επιστυλίου από τη μονή Σαγματά ανήκει σε φάση ανακατασκευής του τέμπλου του καθολικού και μπορεί να τοποθετηθεί, κατά τον Σωτήρη Βογιατζή, στο τέλος του 12ου αιώνα⁴⁶ (εικ. 143). Το τέμπλο του ναού του Ταξιάρχη της Λοκρίδας ανασυντάχθηκε και επανατοποθετήθηκε πρόσφατα στο Βυζαντινό Μουσείο Ύπατης και δημοσιεύτηκε από τη Βάσω Συθιακάκη-Κριτσιμιάλλη, η οποία δικαιολογημένα διέκρινε δύο φάσεις: στην πρώτη ανήκουν το τέ-

43. Grabar, *Sculptures byzantines*, ό.π. (υποσ. 26), πίν. 33a.

44. Michel – Struck, «Die Mittelbyzantinischen Kirchen», ό.π. (υποσ. 22), εικ. 25. Grabar, *Sculptures byzantines*, ό.π. (υποσ. 26), πίν. 67a.

45. Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 42–43, εικ. 29. Μπούρας – Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 75, εικ. 60α,γ. Πρβλ. και υφαφίδιο, που δημοσίευσε ο Ορλάνδος (ό.π., 62, εικ. 42) και ενδεχομένως να προήλθε από επιστύλιο τέμπλου.

46. Βογιατζής, «Μονή Σαγματά», ό.π. (υποσ. 6), 317–318 αρ. 77–85, 321–322, 327–330, πίν. 131, 132α,γ.

μπλο και το επιστύλιό του, ενώ σε μια δεύτερη —και χρονικά επόμενη— φάση ανήκει η επίστεψη.⁴⁷ Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα στην απόδοση της σειράς των ανθεμίων στο επιστύλιο της πρόθεσης του Ταξιάρχη Μελίδας και στο αντίστοιχο του Ταξιάρχη του Έξαρχου⁴⁸ (εικ. 144). Επίσης, ο διάκοσμος του αγγείου από το οποίο εκφύονται φυλλοφόροι βλαστοί στην κύρια όψη ενός των σωζομένων κιονοκράνων των κιονίσκων του τέμπλου του ναού του Έξαρχου⁴⁹ θυμίζει τον διάκοσμο πεσσίσκου από τον Άγιο Νικόλαο στη Μεσαριά.⁵⁰ Τέλος, η παράταξη των ρόμβων στο επιστύλιο από τον Έξαρχο⁵¹ έχει επηρεαστεί από αντίστοιχο επιστύλιο της μονής Σαγματά.⁵² Η ίδια παράταξη απαντά και στο αριστερό άκρο επιστυλίου τέμπλου, σήμερα εντοιχισμένου στην πρόσοψη του ναού της Παναγίας Καλαβριανής της Νάξου, του ύστερου 12ου αιώνα.⁵³ Γι' αυτό και νομίζω ότι το τέμπλο του ναού του Έξαρχου της Λοκρίδας μπορεί να τοποθετηθεί στη δεύτερη πενηνταετία του 12ου αιώνα και όχι στην πρώτη, όπως έχει υποστηριχθεί.⁵⁴

Αρκετά συναφής με τον διάκοσμο των ναών της Άνδρου και της μονής Σαγματά είναι ο διάκοσμος του ναού της Μεταμόρφωσης στα Αλεπόσπιτα της Λαμίας.⁵⁵ Στο σωζόμενο τμήμα του κοσμήτη θυρώματος⁵⁶ θα μπορούσε να αναγνωρίσει κανείς την ελευθερία

47. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ταξιάρχης Λοκρίδας», ό.π. (υποσ. 13).

48. Πρβλ. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 75, εικ. 60γ και Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ταξιάρχης Λοκρίδας», ό.π. (υποσ. 13), εικ. 2, αρ. ΦΛ51.

49. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, ό.π., εικ. 1, αρ. ΦΛ44.

50. Βλ. παραπάνω, υποσ. 25.

51. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ταξιάρχης Λοκρίδας», ό.π. (υποσ. 13), εικ. 1, αρ. ΦΛ38–40.

52. Βογιατζής, «Μονή Σαγματά», ό.π. (υποσ. 6), 317 αρ. 79–81, σχ. 2, πίν. 131α,β.

53. Γ. Σ. Μαστορόπουλος, «Επιστύλιο βυζαντινού τέμπλου στην Παναγία Καλαβριανή της Νάξου», *Θωράκιον: Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, πίν. 141, όπου η τέχνη του επιστυλίου συνδέεται με την Άνδρο.

54. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ταξιάρχης Λοκρίδας», ό.π. (υποσ. 13), 133.

55. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 57–60, εικ. 37, 553δ, 556, 564. Βογιατζής, «Ναός Μεταμορφώσεως», ό.π. (υποσ. 6), 101–114. Πάλλης, «Αλεπόσπιτα», ό.π. (υποσ. 5), 423–446.

56. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), εικ. 37ε,ζ,ι. Βογιατζής,

και την τόλμη με την οποία αντιμετώπισαν και φιλοτέχνησαν τον φυτικό και τον ζωικό διάκοσμο οι μαρμαράδες του Ταξιάρχη της Μεσαριάς και του ομώνυμου ναού της Μελίδας, χωρίς ωστόσο τη χάρη και τη συμμετρία που έχουν οι δύο τελευταίοι διάκοσμοι. Ανάλογης ελευθερίας είναι και ο διάκοσμος πλασίων θυρωμάτων,⁵⁷ αλλά ο καλλιτέχνης των Αλεπόσπιτων σέβεται πάντοτε τα έξεργα πλαίσια και μένει πιστός σε παλιότερα, πιο τυποποιημένα, πρότυπα.⁵⁸ Από τον ίδιο ναό των Αλεπόσπιτων σώζονται τέσσερα επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρων που διακρίνονται για τη διατήρηση κατακόρυφων αξόνων, την πλήρωση όλων των κενών και τη λεπτή και πυκνή εργασία των θεμάτων,⁵⁹ χαρακτηριστικά τα οποία απαντούν με όμοιο τρόπο και στα επιθήματα των αμφικιονίσκων του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, του Ταξιάρχη της Μελίδας και του Ταξιάρχη του Ύψηλού της Άνδρου.⁶⁰ Ανάλογου ύφους και εργασίας είναι ένα τμήμα επιθήματος αμφικιονίσκου από τη Θήβα,⁶¹ και τα δώδεκα, συνολικά, επιθήματα αμφικιονίσκων που έχουν εντοιχιστεί στον ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μακρινίτσα του Πηλίου⁶²

«Ναός Μεταμορφώσεως», ό.π. (υποσ. 6), 107–108, ειχ. 1α. Πρόσφατα βρέθηκε και άλλο τμήμα του ίδιου μέλους: Πάλλης, «Αλεπόσπιτα», ό.π. (υποσ. 5), 438–439 αρ. 9. Συμφωνώ με τον Πάλλη ότι πρόκειται για κοσμητή θυρώματος κι όχι για επιστύλιο τέμπλου, όπως έχει δημοσιευτεί, αλλά δεν θεωρώ ότι στην εκτέλεση των θεμάτων του βάρθους υπάρχει «κάποια αδεξιότητα και χαλαρότητα στην εκτέλεση» (Πάλλης, ό.π., 439).

57. Βογιατζής, «Ναός Μεταμορφώσεως», ό.π. (υποσ. 6), 105–107 αρ. 2–5, ειχ. 4–8. Πάλλης, «Αλεπόσπιτα», ό.π. (υποσ. 5), 435–438 αρ. 7–8, ειχ. 20–22.

58. Πρβλ. επιστύλια (;) ή τμήματα κοσμητών του Βυζαντινού Μουσείου, από το Ασκληπιείο και το Ωρολόγιο του Κυρρήστου, του 11ου αι. [Σκλάβου-Μαυροειδή, *Κατάλογος*, ό.π. (υποσ. 12), 121–122, αρ. 161–163] και υπέρθυρο από την Ακρόπολη, του 11ου ή των αρχών του 12ου αι. (ό.π., 153, αρ. 209).

59. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), ειχ. 37β. Βογιατζής, «Ναός Μεταμορφώσεως», ό.π. (υποσ. 6), 101–105, ειχ. 1β, γ, δ, ε, 2–3.

60. Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 21–23, 40–42, 48, ειχ. 15, 28. Πρβλ. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 42 και σημ. 8, 45 και σημ. 22, 46 και σημ. 25.

61. Μανωλέσσου, *Γλυπτική Θήβας*, ό.π. (υποσ. 7), 2, 225–226, αρ. Β150, με πρώτη χρονολόγηση στο α΄ μισό του 12ου αι.

62. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 221–223, ειχ. 249β. Μ. Κοντογιαννοπούλου, *Τα βυζαντινά γλυπτά της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αγίου Αθανασίου στη Μακρινίτσα Πηλίου*, Θεσσαλονίκη 2000, 20–23 αρ.

και στην Επισκοπή του Άνω Βόλου⁶³ (εικ. 145–146). Εδώ τους κατακόρυφους άξονες τονίζουν φυλλοφόροι σταυροί, από τη βάση των οποίων εκφύονται και στροβιλίζονται βλαστοί με ημιανθέμια που πλέκονται γύρω τους. Ο φόβος του κενού, οι καμπυλούμενοι τρισιχιδείς βλαστοί, τα λογχοειδή γωνιώδη φύλλα, όλο το ύφος και το είδος της εργασίας μαρτυρούν, κατά τη γνώμη μου, όχι απλούς μαρμαράδες, αλλά καλλιτέχνες που διέθεταν την παιδεία να φιλοτεχνήσουν έργα υψηλής ποιότητας.

Αξιοσημείωτα συναφής με τη γλυπτική της Άνδρου του 12ου αιώνα είναι ο διάκοσμος ενός πεσσίσκου με συμφυή κιονίσκο τέμπλου στον ναό της Επισκοπής του Άνω Βόλου⁶⁴ (εικ. 147). Στον πεσσίσκο αυτόν, που σήμερα είναι εντοιχισμένος σε μεταγενέστερη κρήνη, καθώς και σε δύο άλλα επίσης εντοιχισμένα μέλη, ένα κιονόκρανο μικρών διαστάσεων και μια επίστεψη θυρώματος ή θωρακίου⁶⁵ (εικ. 148–149) απαντά ένα πολύ ιδιαίτερο θέμα με πεντάφυλλα ανθέμια μέσα σε αλληλοσυνδεόμενα διάχωρα από τρισιχιδείς βλαστούς. Τα ανθέμια δεν έχουν γωνιώδη φύλλα αλλά σταγονόσχημα, και η κεντρική τους νεύρωση είναι κυρτή, ώστε να επιτυγχάνεται σκιοφωτισμός. Αυτά τα πολυπέταλα ανθέμια μέσα σε μετάλλια από τρισιχιδείς βλαστούς, αποδοσμένα όμως πιο γωνιώδη, έλκουν αναμφισβήτητα την καταγωγή τους από αντίστοιχα θέματα που κοσμούν ένα υπέρθυρο του Ταξιάρχη της Μεσαριάς και πεσσίσκους τέμπλου, ίσως από τον Άγιο Νικόλαο στο Κόρθι,

24–33, 50, 71–72, 88–89, πίν. 24–33 (διπλωματική εργασία), όπου προτείνεται η τοποθέτηση των δέκα επιθημάτων της Μακρινίτσας στον 13ο αι., μεταξύ άλλων βάσει της χρονολόγησης του τέμπλου του Ταξιάρχη στον Έξαρχο από τον Ορλάνδο στον 13ο–14ο αι., που δεν ισχύει πλέον, μετά την έρευνα της Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ταξιάρχης Λοκρίδας», ό.π. (υποσ. 13).

63. Για την Επισκοπή του Άνω Βόλου, βλ. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 76–77, εικ. 61, 248, 530, 531γ. Π. Ανδρούδης, «Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος», *ΔΧΑΕ* 4/28 (2007), 85–98. Ι. Βαραλής, Π. Ανδρούδης, Μ. Νάνου, *Ο ναός της Επισκοπής Άνω Βόλου* (υπό δημοσίευση).

64. Μπούρας – Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), εικ. 248 και 531γ.

65. N. Giannopoulos, «Les constructions byzantines de la région de Démétrias», *BCH* 44 (1920), 191–192, εικ. 5, Β'.

που σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο της Άνδρου.⁶⁶ Ανάλογα ανθέμια, με πιο πλατιά αποδοσμένα τα πέταλά τους και με την προσθήκη κατακόρυφων στημόνων, απαντούν και στο γνωστό επιστύλιο τέμπλου στον ναό των Βλαχερνών κοντά στην Άρτα.⁶⁷ Για τη χρονολόγηση του τέμπλου αυτού υπάρχει διχογνωμία: ο Μπούρας έχει θεωρήσει το επιστύλιο προϊόν αττικού ή βιοιωτικού εργαστηρίου του τέλους του 12ου αιώνα και έχει βάσιμα προτείνει ότι αρχικά θα ήταν τοποθετημένο στον αρχικό ναό της Βλαχέρνας.⁶⁸ Η Βαρβάρα Παπαδοπούλου έχει, αντίθετα, την άποψη ότι το τέμπλο αυτό είναι σύγχρονο με τις επισκευές του ναού μετά το 1224.⁶⁹ Προσωπικά, δεν θεωρώ ότι η πλατιά απόδοση των ανθεμίων και η κάποια επιτήδευση στην απόδοση των φυλλοφόρων βλαστών είναι στοιχεία που δείχνουν ότι το μέλος έγινε μετά το 1220. Αν βασιστούμε στην ομοιότητα που παρουσιάζει το επιστύλιο αυτό με τα γλυπτά από την Επισκοπή του Άνω Βόλου, τότε οδηγούμαστε στην εποχή γύρω στο 1210. Διότι είναι γνωστό ότι η μονή της Παναγίας Οξείας Επισκέψεως της Μακρυνιτίσσης, από την οποία φαίνεται ότι προέρχονται οι πεσίσκοι της Μακρυνίτσας και της Επισκοπής, ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1215 από τον άρχοντα της Δημητριάδας Κωνσταντίνο Μαλιασηνό, ο οποίος είχε ως επιστάτη των οικοδομικών εργασιών τον επίσκοπο της πόλης Αρσένιο.⁷⁰ Επομένως, η χρονολόγηση του αρχικού τέμπλου του

66. Ορλάνδος, «Μνημεία Άνδρου», ό.π. (υποσ. 3), 19 ειχ. 12. Μπούρας – Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), ειχ. 531β. Πάλλης, «Γλυπτική στην Άνδρο», ό.π. (υποσ. 5), 48 και σημ. 37–39.

67. Grabar, *Sculptures byzantines*, ό.π. (υποσ. 26), 144 αρ. 152Α, πίν. 126. Μπούρας – Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 88–90, ειχ. 78. Vanderheyde, *Nikopolis*, ό.π. (υποσ. 14), 81–83, ειχ. 104–107.

68. Μπούρας – Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσ. 3), 70, 572, 599.

69. Β. Ν. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, 75–76, ειχ. 8, 65, 84, και η ίδια, «Μονή Παναγίας Περιβλέπτου», ό.π. (υποσ. 10), 286, σημ. 40. Ο Ορλάνδος [«Η παρά την Άρταν Μονή τῶν Βλαχερνῶν», *ΑΒΜΕ* 2 (1936), 21–29, ιδιαίτ. 27] πρότεινε ότι το τέμπλο των Βλαχερνών φιλοτεχνήθηκε από μαρμαράδες της Κωνσταντινούπολης που μετακινήθηκαν στην αυλή των Δεσποτών της Ηπείρου μετά το 1204. Βλ. και Πάλλης, «Αλεπόσιτα», ό.π. (υποσ. 5), 442 και σημ. 91, με τη σχετική βιβλιογραφία.

70. Για το έγγραφο του επισκόπου Αρσενίου βλ. F. Miklosich – I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, IV, Vindobonae 1871, 382–383 αρ.

καθολικού της μονής Μακρυνιτίσσης θα μπορούσε να τοποθετηθεί στην αρχή της δεύτερης δεκαετίας του 13ου αιώνα, και της Βλαχέρνας της Άρτας ακόμη πιο πριν. Οι μαρμαράδες της μονής της Μακρυνιτίσσης μοιάζει να ήρθαν από την ίδια την Άρτα, καθώς ο Κωνσταντίνος Μαλιασηνός αναφέρεται το 1215 ως γαμπρός επ' ανιψιά του Θεόδωρου, αυτοκράτορα της Θεσσαλονίκης, δηλαδή ήταν σύζυγος της Μαρίας, κόρης του Μιχαήλ Α' της Ηπείρου.⁷¹

Επομένως, οι καλλιτέχνες που φιλοτέχνησαν αυτή τη δεύτερη ομάδα των γλυπτών από την Άνδρο, έδρασαν στο νησί ή εργάστηκαν για τους ναούς του νησιού στα μέσα του 12ου αιώνα και μπορούν να τοποθετηθούν στην αρχή μιας εξελικτικής πορείας, την οποία είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε μόνον στους γλυπτούς διακόσμους μονών και εκκλησιών της βόρειας Βοιωτίας και της Λοκρίδας, έως την Άρτα και τη Δημητριάδα στο τελευταίο τρίτο του 12ου και στις πρώτες δύο δεκαετίες του 13ου αιώνα.

III. Στην παραπάνω ανάλυση προσπάθησα αφενός να δείξω και να τονίσω την υψηλή ποιότητα της εργασίας του ανώνυμου καλλιτέχνη που φιλοτέχνησε το επιστύλιο του ναού του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, που φαίνεται ότι έλαμψε σαν διάττων αστέρας κι έπειτα έπεσε στην αφάνεια, αφετέρου επιχείρησα να παρακολουθήσω την πορεία ορισμένων συγχρόνων συναδέλφων του, που άφησαν διαδόχους, οι οποίοι φαίνεται ότι εργάστηκαν σε σημαντικά μοναστήρια κι εκκλησίες στην ανατολική Στερεά Ελλάδα, την Άρτα και τη Δημητριάδα μέσα στη δεύτερη πενήνταετία του 12ου και τις δυο πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Άραγε θα ήταν δυνατόν από τις περιπτώσεις των συγκεκριμένων μαρμαραριών να συναχθεί κάποιο συμπέρασμα που θα βαθύνει τη γνώση μας και θα προωθήσει την έρευνα;

Είναι γενικώς αποδεκτή η υπόθεση ότι οι λιθοξόοι μετακινούνταν μαζί με τα οικοδομικά συνεργεία και επί τόπου κατασκεύαζαν τον μαρμάρινο εξοπλισμό των ναών, όσο και αν σε ορισμένες περι-

18. Για τη μονή, βλ. Ν. Γιαννόπουλος, «Αί παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναί», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 211–239. Ρ. Magdalino, *The History of Thessaly, 1266–1393*, Οξφόρδη 1976, 99, 147–148 (διδ. διατριβή).

71. Miklosich – Müller, *Acta*, ό.π. (υποσ. 70), 382.

πτώσεις τα έργα τους έπρεπε να ανταποκριθούν σε υψηλές απαιτήσεις, καθώς χρειάζονταν μετρήσεις, σχέδια και προπλάσματα ακριβείας.⁷² Διατηρώ την επιφύλαξη ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για ανάλογες μετακινήσεις μαρμαραρίων και κατά συνέπεια για την ύπαρξη μετακινούμενων εργαστηρίων, παρά μόνον αν εντοπιστούν, κυρίως ανασκαφικά, ίχνη κατεργασίας μαρμάρων ή ημιτελή αρχιτεκτονικά μέλη κοντά σε εργοτάξια και μόνον αν διαπιστωθεί ορισμένη διάρκεια στη δραστηριότητα των εργαστηρίων αυτών και εύλογος αριθμός παραχθέντων αρχιτεκτονικών μελών. Χωρίς να είναι δυνατό να αποκλείσω ορισμένες εποχιακές μετακινήσεις ομάδων τεχνιτών ή κάποια τυχόν επαγγελματικά ταξίδια καλλιτεχνών, θεωρώ ότι οι μαρμαράριοι θα είχαν κατά κανόνα την έδρα τους δίπλα σε λατομεία ή κοντά σε αρχαίους ερειπιώνες, από όπου θα πορίζονταν την πρώτη ύλη και θα ειδικεύονταν στην κατεργασία των λίθων της περιοχής τους, δουλεύοντας με τα δικά τους προσωπικά εργαλεία. Ο μαρμαράς του επιστυλίου του ναού του Ταξιάρχη της Μεσαριάς μοιάζει να είναι ένας μετακαλεσμένος καλλιτέχνης, προς το παρόν άγνωστο από πού, ενώ οι υπόλοιποι συνάδελφοί του που παρήγαγαν τον υπόλοιπο γλυπτό διάκοσμο των ναών του νησιού συνέπηξαν ένα πραγματικό εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής που θα μπορούσε να έχει την έδρα του σε έναν τόπο, ίσως στη Βοιωτία, ή ακόμη και στη Χαλκίδα, από όπου θα έστελνε τα έργα του, ενδεχομένως και με συνοδούς τεχνίτες, στα μέρη από όπου δεχόταν παραγγελίες. Βάσιμα οριστικά συμπεράσματα θα μπορούσαν να συναχθούν μόνο μετά τη συστηματική καταλογογράφηση και τη δημοσίευση των αναγλύφων μεσοβυζαντινών μελών στην Άνδρο και αλλού, καθώς και μόνο μετά τη διεξαγωγή αναλύσεων για το είδος και τη φυσικοχημική σύσταση των μαρμάρων που χρησιμοποιήθηκαν.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
iovaralis@uth.gr

72. C. Bouras, «Master Craftsmen, Craftsmen, and Building Activities in Byzantium», στο A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century II*, Ουάσινγκτον 2002, 549–551.

Εικ. 140 Ταξίαρχης Μεσαριάς, επιστύλιο τέμπλου (πηγή: Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, 'Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα, Αθήνα 2002, 573, εικ. 563)

Εικ. 141 Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, υπέρθυρο από τη Συλλογή Θησειού (πηγή: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών: Κατάλογος, Αθήνα 1999, 172, αρ. 237)

Εικ. 142 Ταξίαρχης Μελίδας, επιστύλιο τέμπλου πρόθεσης (πηγή: Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, 'Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα, Αθήνα 2002, 75, εικ. 60γ)

Εικ. 143 Μονή Σαγματά, επιστύλιο τέμπλου (πηγή: Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία», ΑΔ 51-52 (1996-1997), Α' Μελέτες, πίν. 131α)

Εικ. 144 Βυζαντινό Μουσείο Υπάτης, τέμπλο της πρόθεσης από τον ναό του Ταξιάρχου στον Έξαρχο Φθιώτιδας (Ι. Δ. Βαραλής)

*Εικ. 145 Μακρινίτσα,
ναός Κοίμησης της
Θεοτόκου, εντοιχισμένο
στον δυτικό τοίχο επίθημα
αμφικιονίσκου
(Ι. Δ. Βαραλής)*

*Εικ. 146 Άνω Βόλος,
ναός Επισκοπής,
εντοιχισμένο στον
βόρειο τοίχο επίθημα
αμφικιονίσκου
(Ι. Δ. Βαραλής)*

Εικ. 147 Άνω Βόλος, ναός Επισκοπής, εντοιχισμένος πεσσίσκος με συμφυή κιονίσκο στη δεξαμενή της βόρειας πλευράς του ναού (Ι. Δ. Βαραλής)

Εικ. 148 Άνω Βόλος, ναός Επισκοπής, εντοιχισμένο στον βόρειο τοίχο κιονόκρανο μικρών διαστάσεων (Ι. Δ. Βαραλής)

Εικ. 149 Άνω Βόλος, ναός Επισκοπής, εντοιχισμένο στον βόρειο τοίχο τμήμα κοσμήτη (Ι. Δ. Βαραλής)